

ИВАН БИЛЯРСКИ (София)

БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ ИНСТИТУЦИОННАТА СИСТЕМА НА
ВТОРОТО БЪЛГАРСКО ЦАРСТВО: КЕФАЛИЯ

Институционната система на средновековна България не е пренебрегвана от изследвачите, но поради бедността на изворите и техния откъслечен характер в тази област все още има множество нерешени въпроси. Казаното се отнася особено до провинциалната администрация. Данни за нея черпим главно от запазените грамоти на българските царе. За съжаление наименованията на отделните служби, упоменати в техните имунитетни формули, почти не съдържат сведения за конкретния характер на задълженията на различните функционери. Поради това често се прибегва до аналогии със съответстващи институции в Империята и средновековна Сърбия — страни, за които има повече извори. За състоянието на изследванията по този въпрос е достатъчно да се спомене, че и досега не е установен характерът на отделните административно-териториални единици. Не се знае дали е имало няколко типа от тях, едни от които са били подчинени на по-горна област, или всички са контактували направо с центъра. Не е установено точно кои функционери са изпълнявали службата на провинциални управители, както и дали в това отношение има някакво развитие в рамките на периода XIII—XIV в. Тази статия не си поставя амбициозната задача да даде отговор на всички въпроси. Целта е само да се проследят данните и да се изясни характерът на службата на един от типичните провинциални управители през късното средновековие — кефалията.

Терминът „кефалия“ се среща неколkokратно в българските извори за периода на Второто царство. Преди всичко трябва да бъдат отбелязани грамотите — откриваме го в две от тях. Във връзка с дарените блага в Положката област във Виргинската грамота се споменава: „И да не метехѧ никон кефалинѧ...“¹. Значително по-богата информация се съдържа във Витошката грамота на цар Йоан Шишман: „Да не смѣтъ метехѧти нѧ тѣмъ манастиремъ ни кефалие сръдешъское. нѧ стасиѧ манастиръцъкъ. И нѧ люми село повачанѧ. иже сѧ нахѣдѧтъ въ градъ црѣва ми софи. нѧ тѣмъ люми да не метехѧ ни кефалие сръдешъское. то ни мѧ прахѣоре. ни кастрофилаци. ни мѧ десѧтници...“² В този текст кефалията е свързан вече с града Средец, като е поставен начело на изброените след него служебни лица от провинциалната администрация.

Интересуващият ни функционер е упоменат и в известния надпис на севаст Огнян от Боженишки Урвич³. Този извор представлява особен интерес във връзка с настоящето дирене, тъй като в него са посочени и титлата и длъжността на българския сановник.

Едно друго сведение се съдържа в житието на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец. В него се разказва как скопелеският кефалия предупредил отшелниците за появата на разбойници-мюсюлмани⁴. Постава се въпросът дали става дума за български или за ромейски служител. За първото би могло да свидетелства известието, че жилището и пиргът за монасите са били построени от цар Йоан Александър. От друга страна, К. Иречек е категоричен, че Скопелос е ромейска крепост⁵. По мое мнение би трябвало да се приеме становището на този голям познавач на нашата история, още повече като се има предвид разположението на града.

Самият термин „кефалия“ има гръцки произход — от „κεφαλῆ“, т.е. „глава“. Така се достига и до етимологията на думата. Изказано е мнението, че кефалиите първоначално са били военни, командири на отредите в някоя област, но постепенно са поели и граждански функции⁶. Интерес представлява тезата на югославския учен Л. Максимович, който смята, че потеклото на термина е неофициално. Общият смисъл на „шеф“, „главен“ се превръща постепенно в най-широкия израз за управител на провинция през последните два века от историята на Империята⁷. На това не противоречи казаното от Д. Закитинос, че интересуващото ни понятие през ранния период е използвано за обозначаване на най-различни служби⁸. Службата на кефалията в собствения смисъл на думата се оформя през XIII столетие. Тя е преди всичко „европейска“ институция — среща се в Пелопонес, Тракия, Тесалия, ала почти не в азиатските провинции⁹. През XIV в. получава разпространение и в Сърбия, където запазва смисъла си областен управител¹⁰.

Както става ясно от казаното по-горе, „кефалия“ в Империята не е почетна титла, а административна служба, свързана с изпълнението на определени функции в провинциалното управление. За това свидетелства фактът, че тя отсъства от йерархичната листа, изложена в трактата на Псевдо Кодинос. Показателно е, че този служител е могъл да бъде сменян винаги, когато василевсът пожелае това¹¹. Трябва да бъде отхвърлена тезата, че кефалията е могъл да бъде не само чиновник, но и местен владетел¹².

Интерес представлява въпросът каква административно-териториална единица се е намирала в Империята под негово ръководство. В литературата е изказано становище за съществуването на два вида кефалии¹³. Л. Максимович правилно уточнява, че кефалията е имал под свое ръководство териториална единица, наречена катепаникион (а не кефалатикион), която, макар и неголяма по размер, не би могла да бъде ограничена в рамките на един град или крепост¹⁴. Имало е обаче и

служители от по-висш ранг, наречени „καθολικάι κεφαλαί“, които са управлявали значително по-големи територии¹⁵.

Кефалията е разполагал с пълната гражданска и военна власт в поверената му административна единица. Преди всичко е трябвало да се грижи за спазването на законността, реда и отбраната. В този смисъл той е бил и командир на гарнизона в крепостта, и управител на гражданските дела. В късния период армията не е свързана с териториалната структура както при темната организация, а се състои главно от наемници и прониари и се командва централно. Така под ръководството на кефалията остава само местната стража, но не и големи военни единици. Затова на преден план излизат гражданските му функции, които, изглежда, са били много по-широки от военните. Има и някои данни за участието му в правораздаването¹⁶.

След като бяха проследени накратко най-общите характеристики на ромейската институция, остава да бъде отговорено на въпроса доколко тя е съпоставима с българската. За съжаление сведенията не са особено богати, но все пак позволяват да се достигне до някои заключения. Преди всичко искам изрично да подчертая, че и в България става дума за служба, а не за почетна титла. Най-убедителното свидетелство за това е текстът на Боженишкия надпис. Той недвусмислено посочва българския велможа както с титлата му, така и със заеманата от него служба: „Язь сѣвастѣ ѿгнѣнь вихъ при цари Шишман/ѣ/ кеф/а/лиа....“¹⁷ Всякакви странични спекулации по този въпрос ми се струват излишни.

Не по-малко убедителни са сведенията за това, че кефалията и в средновековна България е изпълнявал функциите на провинциален управител. Така Виргинската грамота съдържа забрана за притесняването на манастирските блага. Интересни наблюдения могат да се направят във връзка с прокаращата в текста разлика между държавни служители и местни господари: „И да не метѣха никои кефалиа. никѡтори влѣлецъ цѣв ми ни влѣлци гвѣжцѣи по цѣрствѣ ми“¹⁸. Смятам, че в случая „владелец царства ми“ би могло да се разглежда като обозначение на служител на владетеля, упражняващ властта в провинцията, за разлика от „владелци, господствуващи по царството ми“, което вероятно обозначава различни местни господари. Самата постройка на текста сочи, че кефалията би трябвало да бъде отнесен към първата група. Но докато това си остава едно тълкуване, което би могло да бъде оспорено, няма съмнение, че интересуваният ни функционер е лице, разполагащо с власт, която може да представлява заплаха за дарените с грамота блага.

Далеч по-конкретни са данните, съдържащи се във Витошкия хрисовул на цар Йоан Шишман¹⁹. В него кефалията вече съвсем недвусмислено е свързан с града София. Той е наречен „средешки“ и е упоменато, че не бива да притеснява имотите, намиращи се в града и околностите. Освен това интересуваният ни функционер е поставен начело на цялата провинциална администрация, и то не само затова, че стои най-отпред при изброяването на различните чиновници. Интерес

представлява фактът, че те — практори, кастрофилаци, десетници, примикюри, алагатори и др. — са назначени н е г о в и служители (посредством местоимението „иѣ“). Върху този текст си заслужава да се помисли. По мое мнение буквалното му тълкуване крие опасност от увлечения. Смятам, че той би трябвало да се разбира в смисъл, че кефалията е началник на изброените чиновници като провинциален управител, но не и че те са негови органи.

Допълнителни данни за службата на кефалиите в средновековна България могат да се получат от някои сведения, отнасящи се до Влашко. Докато тамошната местна администрация се отличава съществено от ромейската и българската, по времето на Йоан Мирча Стари Силистра се управлява от „кефалиа“²⁰. Това по всяка вероятност се дължи на продължаването на българските традиции в този завладян за кратко време от влашкия господар-воевода град.

Значително повече затруднения създава въпросът за това начело на каква административно-териториална единица в средновековна България е стоял кефалия. Има изказани различни становища. Проблемът се отнася и до съпоставянето на интересувания ни служител с други представители на местната администрация, за които (оправдано или не) се смята, че са стояли начело на някакви области в провинцията. Решаването на тези въпроси се затруднява и от факта, че преки съпоставки с Империята не могат да се правят, тъй като не са известни данни за съществуването на катепаникиони в България.

Преди всичко трябва да се обърне внимание на претендираното съотношение между севаст и кефалия. Проблемът се поставя от тезата за нетитуларния характер на севасткото достойнство, развита от П. Петров²¹. Според този автор севастите в България са били областни управители, съответно подчинени на протосевасти и на севастократори, които имали под свое ръководство кефалии. Така във връзка с Боженишкия надпис той твърди, че става дума за две служби, изпълнявани от Огнян — и севаст, и кефалия. Според него крайграничните райони по време на война са придобивали особена значимост и начело на някои от тях са поставяни севасты, които, за да укрепят отбраната, съсредоточавали цялата военна и гражданска власт в ръцете си. Такъв бил и севаст Алексий от Стенимахос, и севаст Огнян²². За да се избегне противоречието с данните от Витошката грамота, където като пълноправен административен управител е упоменат кефалията, се прави уговорката, че в изключителни случаи всичката власт е могла да бъде съсредоточена в негови ръце (в противен случай той е подчинен на севаст). Прави се и уточнението, че Средец не е център на област, тъй като не е упоменат в Дубровнишката грамота (като същевременно Боженишки Урвич е център-седалище на севаст)²³. По-късно същият автор явно променя позицията си, като казва, че Огнян е въздигнат от кефалия в севаст поради военните си заслуги при завземането на Софийско от цар Йоан Шишман²⁴. Едва ли е нужно да се оборват поотделно всичките становища.

Запазените извори не свидетелстват в полза на нито едно от тях. Самото граматическо тълкуване на надписа не оставя място за такова четене.

По-късно аргументи към гореказаната теза прибавя и Цв. Георгиева. Според нея надписът отразява един момент на реорганизация в административно-териториалното деление. Поради нарастващата турска опасност Софийско бива обособено в отделна област начело със севаст, каквато този район по-рано не е бил. За това свидетелства според авторката и миналата форма на глагола — Огнян е бил кефалия, а сега е севаст (т. е. повишен)²⁵. След това се правят съпоставки с един турски текст, като се изказва идеята, че институцията на бейлербея отговаря на българското „севаст“²⁶. Преди всичко трябва да се отбележи, че през последните години от самостоятелното съществуване на българската държава София се оформя като естествен център на югозападните земи. В този смисъл е трудно да се предположи, че градът не е бил център на административна единица. Данните на Витошката грамота изрично свидетелстват в това отношение. Във всеки случай трудно би могъл да бъде посочен евентуалният друг център на областта. Струва ми се невероятно Средец да е бил подчинен административно на крепостта в Боженишки Урвич, която се свързва с дейността на севаст Огнян. От друга страна, едно такова граматическо тълкуване на надписа може да създаде много допълнителни трудности. Ако предположим, че въпросният български велможа е бил кефалия при цар Шишман и е патил тогава много зло, можем да поставим въпроса при кого е севаст. Освен това съпоставката с длъжността на бейлербея ми се струва малко прибързана.

И така, вижда се, че и в двата тези случая се прави опит да бъде обосновано отношение на подчинение между севаст и кефалия, т. е. твърди се, че първият е стоял начело на по-голяма област и е заемал по-висша позиция в служебната йерархия. Изхожда се от предпоставката, че българските севастии са били държавни служители — провинциални управители. Тук не му е мястото да бъде подробно обсъждан този въпрос. Нарочно пропускам множеството въпроси, които поставя това достойнство в България (и най-вече присъствието му в грамотите), тъй като те биха излезли извън кръга на настоящето дирене. Ще си позволя само да кажа, че не смятам тезата за коренната разлика между ромейските и българските севастии за убедително обоснована. По мое мнение всяко сравнение между севаст и кефалия в смисъл на някакъв вид субординация е недопустимо. Става дума за рангове от две съвършено различни системи — титулярната и административната. Боженишкият надпис е най-убедителното доказателство за това.

Втората съпоставка, която се хвърля на очи, е между кефалия и воевода. В историческата книжнина е широко разпространено становището, че воеводата е изпълнявал службата на провинциален управител, която се е съчетавала с военните му функции²⁷. За съжаление данните са твърде бедни, за да го потвърдят или отхвърлят категорично. Самото присъствие на воевода извън столицата, какъвто е случаят с Витомир в

представлява фактът, че те — практори, кастрофилаци, десетници, примикюри, алагатори и др. — са назначени н е г о в и служители (посредством местоимението „мѣ“). Върху този текст си заслужава да се помисли. По мое мнение буквалното му тълкуване крие опасност от увлечения. Смятам, че той би трябвало да се разбира в смисъл, че кефалията е началник на изброените чиновници като провинциален управител, но не и че те са негови органи.

Допълнителни данни за службата на кефалиите в средновековна България могат да се получат от някои сведения, отнасящи се до Влашко. Докато тамошната местна администрация се отличава съществено от ромейската и българската, по времето на Йоан Мирча Стари Силистра се управлява от „кефалиа“²⁰. Това по всяка вероятност се дължи на продължаването на българските традиции в този завладян за кратко време от влашкия господар-воевода град.

Значително повече затруднения създава въпросът за това начело на каква административно-териториална единица в средновековна България е стоял кефалия. Има изказани различни становища. Проблемът се отнася и до съпоставянето на интересувания ни служител с други представители на местната администрация, за които (оправдано или не) се смята, че са стояли начело на някакви области в провинцията. Решаването на тези въпроси се затруднява и от факта, че преки съпоставки с Империята не могат да се правят, тъй като не са известни данни за съществуването на катепаникиони в България.

Преди всичко трябва да се обърне внимание на претендираното съотношение между севаст и кефалия. Проблемът се поставя от тезата за нетитуларния характер на севасткото достойнство, развита от П. Петров²¹. Според този автор севастите в България са били областни управители, съответно подчинени на протосеваст и на севастократори, които имали под свое ръководство кефалии. Така във връзка с Боженишкия надпис той твърди, че става дума за две служби, изпълнявани от Огнян — и севаст, и кефалия. Според него крайграничните райони по време на война са придобивали особена значимост и начело на някои от тях са поставяни севаст, които, за да укрепят отбраната, съсредоточавали цялата военна и гражданска власт в ръцете си. Такъв бил и севаст Алексий от Стенимахос, и севаст Огнян²². За да се избегне противоречието с данните от Витошката грамота, където като пълноправен административен управител е упоменат кефалията, се прави уговорката, че в изключителни случаи всичката власт е могла да бъде съсредоточена в негови ръце (в противен случай той е подчинен на севаст). Прави се и уточнението, че Средец не е център на област, тъй като не е упоменат в Дубровнишката грамота (като същевременно Боженишки Урвич е център-седалище на севаст)²³. По-късно същият автор явно променя позицията си, като казва, че Огнян е въздигнат от кефалия в севаст поради военните си заслуги при завземането на Софийско от цар Йоан Шишман²⁴. Едва ли е нужно да се оборват поотделно всичките становища.

Запазените извори не свидетелстват в полза на нито едно от тях. Самото граматическо тълкуване на надписа не оставя място за такова четене.

По-късно аргументи към гореказаната теза прибавя и Цв. Георгиева. Според нея надписът отразява един момент на реорганизация в административно-териториалното деление. Поради нарастващата турска опасност Софийско бива обособено в отделна област начело със севаст, каквато този район по-рано не е бил. За това свидетелства според авторката и миналата форма на глагола — Огнян е бил кефалия, а сега е севаст (т. е. повишен)²⁵. След това се правят съпоставки с един турски текст, като се изказва идеята, че институцията на бейлербея отговаря на българското „севаст“²⁶. Преди всичко трябва да се отбележи, че през последните години от самостоятелното съществуване на българската държава София се оформя като естествен център на югозападните земи. В този смисъл е трудно да се предположи, че градът не е бил център на административна единица. Данните на Витошката грамота изрично свидетелстват в това отношение. Във всеки случай трудно би могъл да бъде посочен евентуалният друг център на областта. Струва ми се невероятно Средец да е бил подчинен административно на крепостта в Боженишки Урвич, която се свързва с дейността на севаст Огнян. От друга страна, едно такова граматическо тълкуване на надписа може да създаде много допълнителни трудности. Ако предположим, че въпросният български велможа е бил кефалия при цар Шишман и е патил тогава много зло, можем да поставим въпроса при кого е севаст. Освен това съпоставката с длъжността на бейлербея ми се струва малко прибързана.

И така, вижда се, че и в двата тези случая се прави опит да бъде обосновано отношение на подчинение между севаст и кефалия, т. е. твърди се, че първият е стоял начело на по-голяма област и е заемал по-висша позиция в служебната йерархия. Изхожда се от предпоставката, че българските севастии са били държавни служители — провинциални управители. Тук не му е мястото да бъде подробно обсъждан този въпрос. Нарочно пропускам множеството въпроси, които поставя това достойнство в България (и най-вече присъствието му в грамотите), тъй като те биха излезли извън кръга на настоящето дирене. Ще си позволя само да кажа, че не смятам тезата за коренната разлика между ромейските и българските севастии за убедително обоснована. По мое мнение всяко сравнение между севаст и кефалия в смисъл на някакъв вид субординация е недопустимо. Става дума за рангове от две съвършено различни системи — титуларната и административната. Боженишкият надпис е най-убедителното доказателство за това.

Втората съпоставка, която се хвърля на очи, е между кефалия и воевода. В историческата книжнина е широко разпространено становището, че воеводата е изпълнявал службата на провинциален управител, която се е съчетавала с военните му функции²⁷. За съжаление данните са твърде бедни, за да го потвърдят или отхвърлят категорично. Самото присъствие на воевода извън столицата, какъвто е случаят с Витомир в

Софийско²⁸, трудно би могло да бъде използвано, тъй като не съдържа преки указания, че става дума за провинциален управител. По-сериозна аргументация би могла да се изгради въз основа на сведенията на Мехмед Нешри за субашията на Провадия – Хюсеин бей, но трябва да се има предвид, че предложеният от Стр. Димитров превод на „субашия“ с „воевода“ си остава само едно добре обосновано предположение²⁹. Твърде несигурно е и тълкуването на Георги Акрополит, който пише, че след битката при Клокотница българският цар завладял крепостите и „στρατιώτας ἐν τοῦτοις τάξας καὶ στρατηγούς καὶ τοὺς εἰσπραττομένους τὰ δημόσια φορολογήματα...“³⁰. Наистина славянското „воевода“ представлява калка от гръцки и съответства на „στρατηγός“ в езиково отношение, но едно заключение, че става дума за областни управители, ми се струва прибързано.

Все пак искам да отбележа, че въпреки съмнителния характер на всички съществуващи сведения смятам за твърде вероятно воеводите да са изпълнявали и функциите на провинциални управители в средновековна България. Сравнението с данните от Османската империя, Маджарско, Полша и Русия подкрепят едно такова становище. Това веднага поставя въпроса за съпоставка със службата на кефалията. За съжаление по него нищо по-конкретно не може да се каже. Не бих могъл да твърдя дали е имало или не някакви отношения на субординация. Може би воеводите са стояли начело на някакви по-особени области (да речем погранични или други) или при определени ситуации (например война). Самият характер на запазените сведения не позволява окончателни заключения. Наистина паралелите с другите балкански страни, Полша и Русия навеждат на мисълта, че става дума за твърде високопоставени лица, но засега ще се въздържа да взема отношение по този въпрос. Ще кажа само, че изказаното предположение, дето „воевода“ представлява славянско съответствие на „кефалия“³¹, е напълно произволно.

От особен интерес във връзка с това дирене е въпросът за съотношението между службите на дукса и кефалията. Предварително трябва да бъде изтъкнато, че и в двата случая става дума за заемки от институционната система на Империята. През XII в. дуксът е типичен провинциален управител и се запазва като такъв в Мала Азия и по егейските острови дори и през следващото столетие³². Данните от българските царски грамоти сочат, че и в България той е висш служител от провинциалната администрация³³. Авторите, които са писали за службата на дукса, са на мнение, че той е бил областен или градски управител³⁴. М. Ласкарис и П. Коледаров, изглежда, го приравняват с кефалията, като гръцкият учен даже изказва мнението, че това е официалното наименование на провинциалния управител, а „кефалия“ – разговорното. Изглежда, сходство в службите наистина е имало, но не бих могъл да се съглася с тяхното отъждествяване. Ако проследим наличните данни, ще видим, че никъде (освен в твърде съмнителната като датировка Виргинска грамота) двете институции не се засичат във времето. Това навежда

на мисълта, че става дума за назоваване на провинциалните управители през различните периоди в историята на Второто българско царство. Изглежда, че дуксът постепенно е бил изместен от кефалията в последните десетилетия от самостоятелното съществуване на българската държава. Интересно е, че въпреки силното влияние на Империята върху България ромейските институции не се възприемат такива, каквито са в момента. При взаимодействието между двете страни се наблюдава едно късно изживяване на Комниновата епоха. Затова и заменянето на дукс с кефалия в България става едва към средата на XIV в.

По сходен начин стои и въпросът за съотношението между кефалия и катепано. Вторият от тях се среща само във Ватопедската и в Мрачката грамота — т. е. до към средата на XIV в.³⁵ Той, изглежда, също е стоял начело на някаква административна единица, но в този случай (като се има предвид разминаването във времето) би трябвало да се търси съпоставка с положението на дукса, отколкото положението на кефалията. Тук бих искал само да отбележа, че тезата катепано да е стоял начело на катепаникион (даже и в България) може да се смята за преодоляна, макар и още да се среща в научната книжнина³⁶.

Тук не ще се спирам нашироко върху съпоставка между жупан и кефалия. По мое мнение жупите и стоящият начело им първенец не са присъствали в административната система на Второто българско царство³⁷. Напротив, съществуването на боляри с такъв сан и в епохата след османското завоевание сочи по-скоро неговия титуларен характер³⁸.

Остава една последна съпоставка — между бан и кефалия. Не е необходимо да се отрежда особено внимание на изказаното становище, че „бан“ е българският еквивалент на „дукс“³⁹. Данни за такова отъждествяване няма. Единственото сведение (при това съмнително) за този сановник по време на средновековната ни история се свързва с името на бан Янука, когото някои турски извори сочат като управител и защитник на София⁴⁰. За съжаление текстът е от такъв характер, че не може да се стигне до определено заключение — дали става дума за титлата на българския болярин, или за заеманата от него служба. Все пак прави впечатление, че не разполагаме с никакви други данни за този сан. Нещата се усложняват още повече от сигурните данни, че почти по същото време София е била управлявана от кефалия — Витошката грамота. При това положение функциите на бана като провинциален управител изглеждат твърде съмнителни. Така стават излишни каквито и да било заключения за отношението между бан и кефалия в рамките на местната администрация, към която първият може би изобщо не е принадлежал.

В заключение може да се каже, че проследяването на изворовите свидетелства води до извода за почти пълното сходство и еднородност между ромейските и българските кефалии. Те са провинциални управители с обща компетентност, стоящи начело на основните административно-териториални единици. Тази служба се формира в Империята през XIII в. и може да се предположи, че в съседните славянски

държави намира разпространение през следващото столетие (да не се забравят сериозните съмнения, под които се поставя достоверността на Виргинската грамота). Единственото различие, изглежда, е в наименованието на административните единици, намиращи се под ръководството на кефалията. Названието „катепаникион“ не е известно за средновековна България, но не е известно и неговото съответствие. Може да се твърди само, че то не е „хора“⁴¹, тъй като малкото сведения за такива области изхождат от по-ранен период.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Г. И л ъ и н с к ѝ й. Грамоты болгарскихъ царей. М., 1911, с. 16₄₂.
- ² Пак там. Грамоты..., с. 28_{5,8}.
- ³ П. М у т а ф ч и е в. Боженишкият надпис. — В: Избрани произведения, т. I, С., 1973, с. 493.
- ⁴ Стара българска литература. т. IV, С., 1986, с. 479.
- ⁵ К. И р е ч е к. Пътувания по България. С., 1974, с. 765, 847.
- ⁶ П. М у т а ф ч и е в. Цит. съч., 495—496; И в. Д у й ч е в ъ. Стара българска книжнина. т. II, С., 1943, с. 45; D. Z a k y t h i n o s. Le despotat grec de Morée. v. II. Vie et institutions, London 1975, p. 65.
- ⁷ Л. М а к с и м о в и ђ. Византийска провинцийска управа у доба Палеолога. Виз. инст. — Посеб. Издана, кн. 14, Београд 1972, 71—72.
- ⁸ D. Z a k y t h i n o s. Op. cit., v. II, 65—66.
- ⁹ D. Z a k y t h i n o s. Op. cit., v. II, 68—70.
- ¹⁰ Г. О с т р о г о р с к и. Серска област после Душанове смрти. Београд 1965, с. 94; М. А н д р е е в. Службите на провинциалното управление на средновековна България и средновековна Сърбия според данните от дарствените грамоти на българските и сръбските владетели от XIII—XIV в., ГСУ юф., 58, 2, 1967, с. 15—16.
- ¹¹ Л. М а к с и м о в и ђ. Цит. съч., 76—78.
- ¹² Вж. у М а к с и м о в и ђ. Цит. съч. 74—75.
- ¹³ М у т а ф ч и е в. Цит. съч., 497.
- ¹⁴ М а к с и м о в и ђ. Цит. съч., с. 73, 78—79.
- ¹⁵ D. Z a k y t h i n o s. op. cit., v. II, p. 61; Л. М а к с и м о в и ђ. Цит. съч., с. 79.
- ¹⁶ D. Z a k y t h i n o s. op. cit., v. II, p. 65; Л. М а к с и м о в и ђ. Цит. съч., 88—92; П. М у т а ф ч и е в. Цит. съч., 498.
- ¹⁷ П. М у т а ф ч и е в. Цит. съч., с. 493; вж. и В. Г ю з е л е в. Надписът от крепостта. В: Боженишки Урвич. С., 1979, 43—44.
- ¹⁸ И л ъ и н с к ѝ й. Грамоты..., с. 16₄₂ сл.
- ¹⁹ Пак там. Грамоты..., с. 28_{5,8}.
- ²⁰ V. A. G e o r g e s c u. Byzance et les institutions roumaines jusqu'à la fin du XVe siècle. Actes du XIVe congrès international des études byzantines, I, Bucuresti 1974, p. 462; i d e m. Bizantul si institutiile românești pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea. Bucuresti 1980, p. 58.
- ²¹ П. П е т р о в. О титулах „сeвaст” и „протосеваст” в средневековом болгарском государстве. Византийский временник, XVII, 1959, 52—64.
- ²² Пак там. 60—61.

²³ Пак там. 61—62.

²⁴ П. Петров. Търговски връзки между България и Дубровник през XIV век. — ИБИД, кн. XXV, 1967, 110—111; вж. критика у А. Л. Кузев. Кой е владял София през 70-те години на XIV век? — В: Сердика — Средец — София. С., 1976, 158—159.

²⁵ Ц. Георгиева. Отново за Боженишкия надпис. — ИБИД, XXV, 1967, с. 312.

²⁶ Ц. Георгиева. Цит. съч., 312.

²⁷ С. С. Бобчевъ. Титли и служби въ областното управление на старовръмска България. — ИИД в София, XI—XII, 1932, с. 240; P. Petrov, E. Grozdanova. Der Woiwode in den mittelalterlichen Balkanlaendern und im Osmanischen Reich. Etudes Historiques, IX, 1979, 101—102

²⁸ Ив. Дуйчевъ. Стара българска книжнина. II, 121, 373.

²⁹ М. Нешри. Огледало на света. История на Османския двор. С., 1984, с. 94; Стр. Димитров. Управителят на Провадийската крепост по време на османското нашествие. — Векове, 1982, 4, с. 42.

³⁰ Georgii Aesopolitae Opera. t. I, Lipsiae, 1903, p. 43; Scutariota Compendium chronicorum. Bibliotheca graeca medii aevi. ed. Const. Sathas, vol. VII, Parisiis 1894, p. 475.

³¹ П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. т. II (1186-1396). С., 1989, с. 11.

³² L. Bréhier. Les institutions de l'empire byzantin. Paris 1949, 140—141; Л. Максимовић. пос. съч., 68—69.

³³ Г. Ильинский. Грамоты..., с. 18⁹⁸⁻⁹⁹, 25²⁸; М. Ласкарисъ. Ватопедската грамота. С., 1930, 5⁹; М. Андреев. Ватопедската грамота и въпросите на българското феодално право. С., 1965, 193; Ив. Дуйчевъ. Стара българска книжнина. II, с. 140; П. Мутафчиев. Към историята на месемврийските манастири. — В: Избрани произведения. т. I, С., 1973, с. 654.

³⁴ М. Ласкарисъ. Ватопедската грамота., с. 38; Ив. Дуйчевъ. Стара българска книжнина. II, с. 140; М. Андреев. Ватопедската грамота..., с. 152; М. Андреев. Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, 152—154; М. Андреев. Българската държава през Средновековието. С., 1974, с. 140; П. Коледаров. Политическа география ..., II, с. 11.

³⁵ Ильинский. Грамоты..., 25²⁸; Ласкарисъ. Ватопедската грамота., 5⁹; Андреев. Ватопедската грамота., 193⁹.

³⁶ М. Ласкарисъ. Ватопедската грамота., с. 38; М. Андреев. Ватопедската грамота ..., с. 152; История на България. т. III, С., 1982, с. 261; Л. Максимовић. Цит. съч., с. 78—79; D. Zakuthinos. op. cit., v. II, p. 59.

³⁷ Инак в История на България. т. III, с. 261. Този възглед се основава на споменаването за жупи във Виргинската грамота (вж. Ильинский. Грамоты..., с. 17⁷⁴). Това сведение може сериозно да се постави под съмнение не само поради абсолютно откъслечния си характер, но и поради съмненията относно автентичността на документа, от който изхожда.

³⁸ E. Kaluzniak. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1373-1393). Wien 1901, 420—421; Стара българска литература. т. IV, с. 388; вж. и В. Грачев. Сербская государственность в X—XIV вв. (Критика теории „жушной организации“). М., 1972, с. 294, 297.

³⁹ П. Коледаров. Политическа география ..., II, с. 11.

⁴⁰ Д. Ихчиев. Материали за историята ни подъ турското робство. — ИИД в София, II, 1906, с. 92—96; Б. Цветкова. София през XV—XVIII век. В: София през вековете. т. I, С., 1989, 76—78; I. Biliarsky. Les institution de la Bulgarie médiévale: y avait-il des bans en Bulgarie d'avant la conquete turque? Bul. Hist. Rev., 1—2, 1992, p. 89—94.

⁴¹ Г. Ильинский. Грамоты., с. 13, 24.